

Results. *M. Kostomarov's historical heritage and journalism is one of the main sources for the study of the nineteenth-century Ukrainian intelligentsia's civilization identity. His historical texts reflect ideological principles of the Slavic identity's supporters in the most conceptual way. The historian perceived the Slovianshchyna as "his" civilization community. Europe or the West was "alien" or even "hostile" civilization for him. He often used this term, gave it a clear and unambiguous definition. Rus-Ukraine's belonging to the Slovianshchyna was for him a self-evident fact which did not need additional arguments or proofs. The Slovianshchyna was the highest stage in the scientist's hierarchy of social identities. The Slavic identity (including orthodoxy) values were of greatest value. For social worth the Slavic identity could knuckle under only the Rus identity (or the Ukrainian identity), but M. Kostomarov analyzed these two items of identification not as competing but rather as complementary. Based on situational strategy – or within ethnic or civilization discourse – he could emphasize in turn both the Rus and the Slav Worlds. The scholar considered orthodoxy as one of the main features of the Slavic identity. Hence, any form of departure from the orthodox tradition equated to a loss of the Slavic identity and (within the East Slavic space) the Rus identity. In the system of Ukrainian intellectuals' identities concerning the Slavic identity orthodoxy was regarded as not opposing, but complementary value.*

Originality. *The research proves that leading nineteenth century Ukrainian historians including M. Kostomarov followed the Slavic identity and considered Europe "alien". This proves that the European identity was not always characteristic for Ukrainian intellectuals.*

Conclusion. *The research encourages the revision of common modern myths and stereotypes about ancient Ukrainian European orientation. This requires a complex research of Ukrainian scientists' intellectual heritage from the perspective of their civilization identity. The figure of Mykola Kostomarov is a brilliant example of a representative of Ukrainian intellectuals who inscribed national history not in the European, but in the Slavic context.*

Key words: *Mykola Kostomarov, Slovianshchyna, civilization, image, identity, the Slavs.*

Одержано редакцією 24.11.2015

Прийнято до публікації 28.12.2015

УДК 930.1: [281.93:321.02](477) «18»

ГОРПИНЧЕНКО Інна Володимирівна,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, e-mail: inna_gorpychenko@ukr.net

РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ

На основі аналізу наукових доробків щодо участі Російської православної церкви в суспільно-політичних процесах України другої половини ХІХ століття визначені основні вітчизняні та зарубіжні, світські й конфесійні історико-церковні школи, з'ясовані особливості їх підходів до висвітлення релігійного та суспільного аспектів історії церкви в Україні.

Ключові слова: *Російська православна церква, суспільно-політичні процеси, реформи, контрреформи, історіографія.*

Постановка проблеми. Підготовка комплексної історіографії суспільної діяльності Російської православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст. продиктована відсутністю відповідних узагальнюючих праць, потребою відтворення українського бачення вітчизняної церковної історії пореформеної епохи, необхідністю систематизації історичних знань у зазначеній галузі з метою оптимізації подальшого наукового пошуку.

Мета статті. Створення своєрідного ескізу цілісної історіографії суспільної діяльності Російської православної церкви в Україні другої половини ХІХ століття.

Виклад основного матеріалу. Соціотворча діяльність православної церкви в Україні традиційно доповнювала власне релігійну сферу її духовного служіння. У такому поєднанні функцій вбачалась повноцінна реалізація історичного покликання церкви.

Закономірно, що соціоспрямована діяльність церкви викликала увагу істориків – як сучасників тих подій, так і науковців наступних епох. Неоднозначність тогочасних суспільних трансформацій спричинила те концептуальне розмаїття, яким вирізнялись підходи до осмислення соціально спрямовуючої ролі православної церкви. Виходячи з критерію доцільності, дослідники розділились на тих, хто заперечував необхідність активної

участі духовенства в житті суспільства, вбачаючи у ній загрозу його політизації й віддалення від початкових християнських ідеалів (М. Рейснер, П. Верховський) або клерикалізацію суспільства (Б. Кандідов, А. Воробйов, Н. Нікольський, Н. Ростов, Б. Литвак та ін.), і тих, хто підтримував її, надаючи соціально спрямованій діяльності церкви роль потужного каталізатора процесів соціального оновлення (А. Папков, М. Алабовський, Л. Тихомиров, В. Зеньковський, М. Грушевський, А. Лотоцький, І. Огієнко та ін.).

Не менш *суперечливими виявились підходи науковців до оцінки характеру суспільного служіння православної церкви*. Популярною у цьому зв'язку стала концепція, яку умовно можна назвати *офіційно церковною*. Згідно з нею, православна церква поставала як духовна опора російської державності, ретранслятор і популяризатор його внутрішньополітичного й зовнішнього курсу (С. Рункевич, А. Доброклонський, П. Малицький, Т. Барсов та ін.). Друга - *атеїстична концепція* зорієнтовувала дослідників на те, що церква апіорі здійснювала суспільно деструктивні й реакційні функції, як складова загальнодержавного апарату соціального пригноблення (Є. Грекулов, А. Дмитрієв, Є. Варичев, Д. Пойда, М. Корзун, Д. Венедиктов та ін.). Третя – *своєрідна діалектична концепція* представляла тогочасну православну церкву як політично неоднорідну структуру, в якій домінування соціально охоронних тенденцій поєднувалось з опозиційними настроями і опозиційними діями духовенства (В. Ульяновський, О. Крижанівський, Н. Шип, Г. Надтока, О. Ігнатуша, В. Меша, С. Римський, Б. Міронов, А. Полонський та ін.).

Історіографічний аналіз дозволяє також прослідкувати запропоновані дослідниками варіанти періодизації участі церкви в суспільних процесах. Дореволюційні історики, як правило, пов'язували зміни суспільно-політичних пріоритетів церкви безпосередньо з діяльністю монархів (С. Рункевич та ін.).

Сучасні російські історики А. Полонський і Д. Поспеловський наводять додаткові аргументи на користь зазначеної періодизації, стверджуючи, що саме призначені імператорськими указами обер-прокурори Синоду визначали не тільки характер суспільно-політичного життя самої церкви, але, часом, і суспільства в цілому. Наприклад, цензурні обмеження, запроваджені другом Александра III К. Победоносцевим, справили, на переконання А. Полонського, помітний вплив на свободу як духовної, так і світської преси [1, 64]. Так само цілковиту відповідність обер-прокурорської соціальної доктрини імператорській підкреслює Д. Поспеловський. Він звертає увагу на те, що в діяльності обер-прокурорів, зокрема Д. Толстого та К. Победоносцева, які представляють, відповідно, ліберальну і консервативну епохи, прослідковуються також і спільні суспільно-політичні пріоритети [2, 195-197].

Більшість радянських істориків розділяла суспільну діяльність православного духовенства на періоди реформ та контрреформ. При цьому йшлося про те, що церква сприймала реформи, переважно, як явища соціально руйнівного характеру, а контрреформи – як соціально відновлювальні. Так, Б. Литвак, стверджував, що «саме контрреформи викликали приплив енергії у діячів церкви, їх розгубленість і в'ялість змінювались бурхливою діяльністю» [3, 357]. Погоджуючись із запропонованим розмежуванням на етапи з точки зору хронології (1860 – 70-і рр. та 1880 – 90-і рр.), А. Дмитрієв пропонує інше їх змістовне наповнення, а саме: активізація церковної діяльності з 80-х рр. була пов'язана, на його думку, з піднесенням у суспільстві революційних настроїв та революційних рухів [4, 200].

В сучасній українській літературі було задіяно ще один критерій періодизації, а саме: наявності правового підґрунтя суспільно-політичної діяльності православного духовенства. У цьому контексті В. Меша, зокрема, зазначає, що залучення священнослужителів до участі в органах місцевого (земського) самоврядування з 1864 р. можна вважати точкою відліку нового етапу. Саме з того часу православному кліру було надано право обирати і бути обраними, зокрема депутатами земських зборів. Церква ставала легітимізованим суб'єктом суспільно-політичних відносин [5, 197].

Проблемі участі православної церкви в суспільно-політичних процесах другої половини XIX ст. були присвячені різномасштабні наукові дослідження. Особливе місце серед них належить дореволюційним науково-публіцистичним книгам та пізнішим монографіям. Йдеться, зокрема, про такі роботи як: «Значение православия в жизни и исторической судьбе России» А. Царевського (1898), віднайденій в бібліотеці одного з університетів США, та «Значение православной церкви в деле устройства государственной и общественной жизни» М. Алабовського (1912). Проблема підключення православної церкви до суспільно-політичних процесів постає у цих працях в історіософському вимірі з обґрунту-

ванням ключових завдань духовенства. В революційну та постреволуційну епохи з'явилися праці, в яких висвітлювались різні сторони суспільного буття православної церкви: «Из истории общественно-религиозных движений в России XIX века» С. Мельгунова (1919), «З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час» Д. Пойди (1958), «Православная церковь. История и социальная сущность» Є. Варичева (1982), «Православная церковь в общественной жизни России (конец 1850-х – конец 1870-х гг.)» М. Нікуліна (2006) та ін.

Цінними є й матеріали статей, в яких розглянуті окремі аспекти причетності православного духовенства до суспільно-політичних перетворень, у тому числі в Україні. Особливий інтерес представляють статті дореволюційних науковців доктора церковного права і політика А. Папкова *, колишнього народовольця, а пізніше радника П. Столипіна і дослідника історії російської монархії Л. Тихомирова. В статті «Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870)», надрукованій в «Русском вестнике» наприкінці XIX ст., А. Папков осмислив такі життєво важливі проблеми для церкви і суспільства, як ставлення до православного духовенства з боку інтелігенції, селянства та робітничої верстви; шляхи виходу церкви із стану соціальної апатії та зближення з народом. Натомість, Л. Тихомиров у статті «Духовенство и общество в современном религиозном движении» (1892) обґрунтував точку зору, згідно з якою РПЦ поставала як «носій вікової мудрості» та суспільного досвіду. У 2000-і рр. з'являється серія статей українських дослідників, серед яких: «Регулювання законодавчими документами питань задоволення релігійних потреб військових на півдні України в 1843 – 1853 рр.» І. Лимана (2004) та ін.

За самою назвою наведених праць стає зрозумілим, що у хронологічному плані проблема участі духовенства в суспільно-політичних процесах України висвітлена нерівномірно. З огляду на те, що більшість досліджень, особливо дорадянського і радянського часу, побудована на загальноросійському матеріалі, український контекст проблеми найбільш повно представлений на документальній базі останньої чверті XIX століття.

Характеризуючи окремі аспекти участі православної церкви в суспільно-політичних процесах другої половини XIX ст., дослідники зосереджувались, передусім, на обґрунтуванні її доцільності. Необхідність зближення церкви і суспільства, на думку дореволюційного дослідника Л. Тихомирова, мало стати запорукою майбутніх суспільних перетворень. Автор зазначає, що сповідування пастирями церкви і світським суспільством різних духовних цінностей не виправдано призвело до несприйняття духовної верстви з боку громадськості. Його секуляризована частина звинувачувала духовенство в соціальній заскорузлості, неспроможності відповісти на запити суспільства і навіть невмінні спілкуватися його мовою [6, 240]. Натомість, дослідник вважав, що кращим на шляху гуманізації суспільства було б відкинути безпідставні звинувачення на адресу церкви й підносити її суспільний авторитет.

Не піддавав сумніву доцільність залучення церкви до формування нових суспільних відносин й історик, священник М. Алабовський. Констатуючи недостатню залученість церкви до суспільних перетворень, дослідник спирався у своїх міркуваннях на оцінку соціального потенціалу церкви М. Гоголем: «Ми володіємо скарбом, якому не має ціни ... І цю церкву, створену для життя, ми досі не ввели в наше життя» [7, 31]. Проте серед пріоритетних сфер суспільного служіння церкви М. Алабовський виділяв не політичну, а соціально-культурну.

Ключовою в історіографії залишалась проблема ставлення православного духовенства до суспільних реформ 1861 - 1874 рр., зокрема, його участі у підготовці та реалізації реформи 1861 року. В роботах дореволюційних дослідників з'явилися перші свідчення про безпосередню участь духовенства у підготовці звільнення селян від кріпацької залежності. За даними Ф. Тітова, проект Маніфесту про скасування кріпацтва, попередньо складений світськими діячами Ю. Самарінін та Н. Мілютиним, був виправлений московським митрополитом Філаретом Дроздовим [8, 19]. Таким чином, причетність Св. Синоду до реформи 1861 р. не піддавалась сумніву.

Тогочасні дослідники (С. Рункевич, Ф. Тітов та ін.) характеризували церкву як головного популяризатора цієї реформи – саме духовенству було доручено оголошувати й роз'яснювати її народу в парафіяльних церквах. Зокрема, в Києві, за словами Ф. Тітова, зачитування лютневого імператорського Маніфесту про звільнення селян відбувалось 10 березня 1861 р. одночасно в усіх церквах і монастирях міста [8, 22].

Внесок церкви у реалізацію реформи зі скасування кріпацтва окреслювали такі радянські дослідники, як С. Римський, Є. Грекулов, Б. Литвак, Д. Пойда, Т. Фруменкова та інші. Ідеологічне забезпечення церквою селянської реформи відзначав радянський дослідник С. Римський [9, 2]. Відповідальна роль відводилась, зокрема, парафіяльному духовенству. Були навіть напрацьовані основні правила його поведінки під час реформи [9, 9].

Духовенство, як зазначав історик Є. Грекулов, взяло сторону тих поміщиків, які вимагали найгірших для селянства умов визволення [10, 21].

Роль церкви у підготовці та проведенні реформи 1861р. в Україні залишається недослідженою. Окремі сюжети щодо позиції духовенства у справі проведення судової, земської, та інших реформ так само знаходимо в історіографії, починаючи з дорадянської епохи. Ставлення духовенства до судової реформи розглядав дореволюційний церковний історик Т. Барсов. Саме під впливом реформи світського суду, писав він, було здійснено спроби змінити й церковне судочинство. І хоча церковне судове законодавство так і не було оновлено, усвідомлення необхідності змін свідчило про підтримку духовенством світської реформи судочинства [11, 68-69].

Детальнішу характеристику офіційної позиції православної церкви щодо судової реформи 1864 р. та подальших спроб підготовки її нової редакції надає сучасний російський історик А. Соловйов [12]. Аналізуючи переписку обер-прокурора Св. Синоду К. Победоносцева з Александром III, він стверджує, що ставлення церкви до реформи світського суду змінювалось і ставало більш критичним з розвитком революційних процесів та тероризму в імперії. Дослідник показує, що незважаючи на особисту причетність К. Победоносцева до підготовки Судових статутів 1864 р., він виступав з рішучою критикою окремих положень цих документів. Головну помилку ідеологів реформи він вбачав у «...безрозсудливому запозиченні із французького кодексу форм, не властивих Росії», внаслідок чого «чужий одяг зовсім нас стіснів».

Описуючи «судову контрреформу», ініційовану К. Победоносцевим, А. Соловйов посилається на підготовлену обер-прокурором доповідь імператору «Про необхідність судових реформ» (1885). Він акцентує увагу на основних пропозиціях К. Победоносцева, які, у більшості своїй, були надалі реалізовані [12]. Перша з них стосувалася необхідності відмовитися від «абсолютної незмінності суддів» і надання Вищому дисциплінарному присутствію Сенату права усувати й перемішувати посадових осіб з числа суддів. У цьому він вбачав важіль протидії процесу становлення «особливої суддівської верстви» та концентрації у судах «значної кількості нездібних, байдужих і лінивих суддів». У травні 1885 р. було ухвалено закон про створення при Сенаті такого присутствія [12].

Другим догматом, з точки зору К. Победоносцева, була, за словами А. Соловйова, «публічність усіх судових засідань». Їх небезпеку обер-прокурор вбачав у перетворенні найсерйозніших справ у спектаклі, в яких публіка заважала прийняттю об'єктивного рішення. У підсумку після тривалих дебатів було прийнято закон (лютий 1887 р.), згідно з яким необхідно було розглядати в закритому режимі справи щодо поваги до релігії чи відступництва від віри, щодо єресі та розколів, моралі, сім'ї та державного порядку [12].

Третьою пропозицією К. Победоносцева А. Соловйов називає поступову відмову від суду присяжних у кримінальних справах. Серед головних недоліків іменованого ним «суду натовпу» радник імператора від Синоду православної церкви відзначав нездатність випадково призначених присяжних «осягнути масу фактів, що вимагали аналізу й логічного осмислення», їх надмірну схильність піддаватися зовнішнім впливам та виносити виправдальні вироки. Окремі пропозиції обер-прокурора були зафіксовані в законах від 28 квітня 1887 і 7 липня 1889 рр., зокрема частина злочинів проти державного порядку розглядалася без присяжних. Однак, як зазначає автор статті, суд присяжних скасовано не було. На відміну від вищезазначених ініціатив К. Победоносцева, його ідея скасування інституту адвокатури розглядається А. Соловйовим уже не як «охоронно-консервативна», а як «однозначно реакційна».

Історичний аналіз ролі церкви у здійсненні реформи місцевого самоврядування було започатковано сучасними дослідниками. Так, В. Меша відзначив суперечності між дворянством та духовенством у новообраних земських установах Лівобережної України. Їх сутність полягала у спробах кожної верстви захищати передусім власні корпоративні інтереси, репрезентувати своє бачення інтересів селянства і забезпечити власне лідерство у

представницьких органах. Автор констатує, що дворянству вдалося встановити свій контроль над земськими установами й потіснити представників церкви, з якими воно обиралося однією курією [5, 198].

Аналізуючи цю проблему через призму поглядів К. Победоносцева, А. Соловйов представив обер-прокурорське бачення недоліків в організації земських установ. Серед них виокремлені: цілковита позастановість земств у станово диференційованому суспільстві; надмірна ставка на виборчі засади формування земств, незважаючи на можливу випадковість та упередженість вибору депутатів; дублювання функцій, а тому штучний антагонізм між виборними й урядовими органами; відокремленість земств від загальної організації урядових установ [12]. Дослідник звертає увагу на ключову пропозицію обер-прокурора, висловлену Александру III у 1890 році. У ній йшлося, зокрема, про неможливість влаштування «селянської влади і правильної її постановки без зв'язку з усіма іншими властями. Необхідно, щонайменше, - писав К. Победоносцев, - поставити земського начальника так, щоб він був владою над цілою територіальною дільницею і в прямій залежності від загальних губернських властей». З урахуванням пропозицій К. Победоносцева у червні 1890 р. було прийняте «Положення про губернські і повітові земські установи». Підсумовуючи, А. Соловйов стверджує, що запропоновані К. Победоносцевим зміни до ліберальних реформ 1860 – 70-х рр. відповідали духу «класичного консерватизму», а отже й загальноцерковній соціальній філософії.

Проблема взаємин духовенства з іншими верствами представляла особливий аспект його соціальної політики, оскільки акумулювала в собі усі сфери впливу на суспільне буття. У дорадянській історіографії цей факт відзначав, зокрема, М. Горчаков. Базовим чинником зближення духовенства з народом дослідник убачав у здійсненні основних реєстраційних актів, які були передані духовенству державою й набули характеру церковних треб і обрядів. Йшлося, зокрема, про реєстрацію народження, шлюбів, смерті у метричних книгах, ведення яких було законодавчо закріпленим обов'язком священника [13, 110].

Науковці сходилися в тому, що відносини між духовенством і селянами ускладнювались економічними проблемами. За визначенням дореволюційного дослідника Є. Крижанівського, в середині XIX ст. їх суттєво обтяжували так звані інвентарні правила. На його думку, особливо користалась ними «нова порода» священників – ті, хто мав академічну освіту. На селян покладався обов'язок за власний рахунок будувати священникам будинки, «не гірші панських економів», обробляти поля і збирати врожай. Натомість, серед «священників старої гвардії», як писав Є. Крижанівський, нерідко зустрічались особи, які терпляче ставились до непорозумінь у цих питаннях, відмовляючись від нововведень. Такі дії могли розглядатись єпархіальним начальством як протизаконні і каратись епітимією чи навіть позбавленням своїх парафій [14, 552].

В основі негараздів між священниками і селянами залишались земельні питання, що відзначав професор богослов'я Одеського Рішельєвського ліцею, єпископ Київської єпархії Порфирій Успенський. Після скасування кріпосного права, писав він, селяни обробляли землю неакуратно, несвоєчасно, а часом взагалі не обробляли. Позбавлений через те засобів до існування клір, був вимушений підвищувати встановлену церквою плату за треби, та ще більше налаштовувати проти себе сільських парафіян [15, 159].

Закономірність охолодження у ставленні парафіян до своїх пастирів констатував український історик М. Грушевський. Причину такої тенденції він вбачав у поведінці пастирів: «...духівники, - писав він, - водять товариство з дрібними панками, поліційними чинами, крамарями, для сільської громади у них тільки домагання оплат, бажання якнайбільше взяти з церкви і парафії...» [16, 154].

Радянській історіографії було притаманним перебільшення гостроти соціальних суперечностей між кліром і селянським людом. Дослідники традиційно робили акцент на формах селянської боротьби проти духовенства. Показовим у цьому зв'язку є відзначене істориком Д. Пойдою посилення взаємної недовіри між кліром і сільською паствою на Правобережній Україні у пореформений період. Як зазначає автор, почастишали випадки недопущення священників до богослужінь [17, 23], відмови прийняти скомпрометованих священників, переміщених з інших парафій, самочинне відібрання селянами церковних грошей через побори та сутяжництво кліру з подальшим витрачанням їх на громадські потреби. При цьому автор показує, а окремі випадки такої поведінки мирян у селах Волинської, Подільської та Київської губерній.

У цьому ж контексті Є. Грекулов відзначав, що деякі єпархіальні рішення, безпосередньо ускладнювали врегулювання конфліктів між селянами та парафіяльним духовенством. Як приклад, він наводить указ 1887 р., що забороняв подавати скарги на священників та виносити рішення про видалення негодних священників із парафій [10, 5].

Сучасна українська історіографія характеризується більш зваженою оцінкою проблеми. Розширення джерельної бази досліджень та прагнення уникнути ідеологічної заангажованості дозволили науковцям виявити у відносинах між селянами та їх пастирями конструктивні процеси та тенденції. Так, за висновком В. Меші, в останній чверті XIX століття духовенство стало активніше реагувати на селянські проблеми. Якісні зміни в характері цих взаємин розпочалися, на думку автора, після скасування у 1868 р. обтяжливого для селян «Положення про забезпечення православного сільського духовенства...». Відомо, що згідно з ним, селянство змушене було нести додаткову трудову повинність на користь служителів культу. Крім того, історик показує окремі засоби сприяння з боку духовенства малоземельному селянству. Серед них – пропаганда служителями церкви селянської кооперації [5, 189].

По-новому розкривають проблему й ті сюжети дослідження В. Меші, в яких духовенство постає у ролі миротворця в урегулюванні соціального, переважно економічного, антагонізму між селянами й іншими верствами суспільства, – з одного боку, та єврейським населенням – з іншого. Зокрема, автор зазначає, що саме завдяки активній позиції парафіяльного духовенства різних регіонів України в 1881 р. вдалося стримати наростаючу хвилю єврейських погромів. Автор спростовує висновок істориків радянської доби, наприклад, Б. Кандидова, які однозначно вважали церкву посібником самодержавства в розпалюванні антисемітизму та організації погромів.

В сучасній українській науковій літературі з'явилися також нові оцінки взаємин православного духовенства з робітничою верствою. Неоднозначне ставлення робітництва до віри наприкінці XIX ст. показує, зокрема, О. Ігнатуша. Висновок про антицерковну ідеологію робітничого класу він відносить до міфів радянської історіографії. Робітники, так само, як і селянство, наголошує автор, підпорядковували свій господарський уклад церковному календарю, демонстрували шанобливе ставлення до церкви, брали участь в організованих нею заходах. Інша справа, зазначає автор, що під впливом суспільно-політичної боротьби частина робітництва проявляла радикалізм і схильність до руйнівних, у тому числі протицерковних дій [18, 70].

Про те, що церква прагнула виробити консолідовану політику щодо робітництва, стверджує В. Меша. Церковне керівництво, як зазначає він, надавало рекомендації парафіяльному духовенству щодо формування взаємин з пролетарською верствою. Церква керувалась рекомендаціями обер-прокурора Св. Синоду К. Победоносцева обережно поводитись з новою верствою суспільства – робітниками, у зв'язку з їх політичною неблагонадійністю [5, 183]. З метою посилення впливу церкви на робітництво з 1880-х рр. реалізовувалась програма пріоритетного відкриття нових парафій саме в промислово розвинутих губерніях України, як то: Харківській, Катеринославській та інших. Встановлення тісного контакту з пролетаріатом, як зазначає автор, досягалось проповідницькою діяльністю, співбесідами, народними читаннями, створенням парафіяльних шкіл тощо [5, 184-185].

У вітчизняній літературі з'являється також узагальнюючий висновок про те, що духовенство не мало значної підтримки серед усіх суспільних прошарків [18, 70]. За таких обставин воно намагалося віднайти інші форми участі в суспільно-політичному житті і підтвердженням цього, на думку О. Ігнатуші, може слугувати бурхливий розвиток церковної журналістики, розпочатий у 60-ті роки XIX століття. Відзначає автор і той факт, що наприкінці століття під впливом буржуазних реформ в імперії, вихідці з духовного стану активно поповнювали ряди інтелігенції – серед студентів Київського та Новоросійського університетів вони склали відповідно 18,6 та 51,7 % [18, 70].

Історіографія проблеми, пов'язаної зі ставленням духовенства до суспільних рухів другої половини XIX ст. фрагментарно була започаткована ще в дорадянську епоху. Зокрема, реакцію церкви на революційно-терористичні акти, у тому числі вбивство імператора Александра II, описав приват-доцент Санкт-Петербурзького університету, історик С. Рункевич. Він відзначав, передусім, зростання пропагандистської, ідеологічно спрямованої ролі церкви після 1 березня 1881р. та звернення Св. Синоду до народу із закликом до покаяння [19, 686].

Дослідниками того часу було зафіксоване й посилення «охоронних» поліцейсько-наглядних функцій духовенства. М. Рейснер, з цього приводу писав: «Чим більше загострювались відносини між абсолютистською державою і новим суспільством, тим більше вироджувалась церква в суто політичну установу, в засіб боротьби проти устремлень до вільної моралі, до прав людини» [20, 106]. До цих функцій, уточнює автор, належало «духовне нищпорення стосовно державних злочинців» - сповідь нерідко ставала засобом для викриття замахів на особу монарха, інших керівних осіб держави та існуючий порядок [20, 104]. Аналогічної думки дотримувався й дослідник П. Любимов [21, 158] Інший дослідник С. Любимов зазначав, що практика поліцейського нагляду поширювалась і на духовні семінарії, де мало відбуватися «очищення» вихованців від радикальних ідей. З цією метою інспектори семінарій підслуховували розмови під відкритими вікнами семінарських спалень, практикували негласне прочитання листів семінаристів тощо [22, 71].

Участі духовенства у боротьбі проти різного роду суспільних, передусім революційних рухів другої половини XIX століття, присвячена низка праць радянських дослідників (Г. Овчиннікова, А. Дмитрієва, М. Корзуна, М. Персиця). В них більш детально представлена «охоронна» місія православної церкви, окреслені основні форми її реалізації. Головним стало віднайдення науковцями консенсусу у тому, що дії духовенства характеризувалися поєднанням відкритої релігійної пропаганди антибунтарського спрямування з прихованим поліцейським сприянням реакційному царському режимові.

Аналізуючи пропагандистську діяльність церкви, радянські історики схилилися до висновку про те, що духовенство явно недооцінювало силу революційного руху. Так, Г. Овчинніков підкреслював, що беручи на озброєння соціальну проповідь, православне духовенство розглядало її як ефективний засіб боротьби з революціонерами [23, 114].

Характерним для радянської історіографії можна вважати, зокрема, висновок М. Персиця про те, що застосування духовенством перевірених раніше засобів у вигляді велелюдних молитов та проповідей християнської віри і моралі відбувалось за прямими вказівками уряду і жандармерій. Для цього, як зазначає автор, за ініціативи вищого церковного керівництва, створювались братства і товариства, покликані проводити пропагандистську роботу, у тому числі й на фабриках і заводах. Після створення Петербурзького «Товариства поширення релігійно-морального просвітництва в душі православної церкви» (1896 р.), аналогічні громадсько-церковні інституції почали ширитися країною. Завданнями товариств та братств були: усна пропаганда, друк і поширення спеціальної літератури, відкриття безкоштовних бібліотек і читалень, влаштування шкіл і недільних або вечірніх класів [24, 98].

До застосовуваних духовенством інтегральних пропагандистських засобів радянські дослідники відносили *церковну пресу*. Її «помітне розширення у 1880 – 90-і рр.» відзначав, зокрема, Б. Литвак. Він писав, зокрема, що «Єпархіальні відомості», започатковані в 60-і рр., упродовж наступних 20 років повсюдно, у тому числі в Україні, стали єпархіальними друкованими органами. Саме в той час з'явилися «Киевские листки», «Почаевские листки», у Києві почав виходити журнал «Церковно-приходская школа».

Радянські дослідники Є. Грекулов, Д. Венедиктов, Є. Варичев, Д. Пойда та ін. показують також у своїх працях, що духовенство вдавалось і до більш радикальних - поліцейських методів боротьби з наростаючим революційним рухом. За Є. Грекуловим, Синод регулярно закликав духовенство до боротьби із провокованими, «зловмисниками, заворушеннями серед простого народу» [10, 23].

Д. Венедиктов, прямо висував церкві звинувачення у «...поліцейському шпигунстві», в перетворенні духовенства у провокаторів та «махрових» погромщиків». На підтвердження, він наводив факти «роботи» священників з українофілом Н. Гулаком, народовольцем Д. Каракозовим та іншими борцями з царизмом, результатом якої нерідко було розкаяння ув'язнених [25, 5]. У цьому ж контексті Є. Грекулов наводить окремі випадки використання сповіді з політичною метою у XIX ст., які в подальшому призвели до виникнення цілого провокаційного напрямку боротьби церкви з революцією [10, 45-46].

Предметом уваги радянських науковців була й реакція духовенства на бунтівні акції селянства у зв'язку з земельною реформою 1861 року. Загалом об'єктивно відтворюючи факти участі духовенства у придушенні селянських рухів, окремі науковці вдавалися до викривленого тлумачення фактів. Так, селянські виступи в Чигиринському повіті на Київщині 1877 рр., штучно викликані свідомою фальсифікацією царського Маніфесту та Положення 1861 р. з боку революційних народників на чолі з Я. Стефановичем, дослід-

ник Д. Пойда описує без будь-яких коментарів. Він зазначає, що селяни 10 волостей повіту з населенням 50000 осіб виступили проти нового переобліку землекористування. Створені таємні дружини проіснували близько 6 місяців і були розкриті за доносом священника с. Шабельники Татарова. При цьому пастирі, начебто, нерідко вимагали нагород у світської влади за сприяння в припиненні заворушень [17, 13-14].

Показово, що випадки ідейної солідарності духовенства з повсталими селянами тлумачились науковцями в несприятливому для пастирського іміджу варіанті. Зокрема, у колективній праці «Церковь в истории России IXв. – 1917 г.» визнається факт репресій, за наполяганням поміщиків, щодо 25 священників, двох дияконів, 16 причетників. Однак далі зазначається, що постраждали вони не за сприяння повстанцям, а за «невміле пояснення» селянам змісту царського Маніфесту [26, 233-234]. Проте, Б. Литвак фіксує й поодинокі випадки спочутливого ставлення духовенства до селян, які відстоювали свої права [3, 347].

Сучасні дослідження вирізняються більш діалектичним підходом до інтерпретації проблеми «церква і соціальні рухи» в Російській імперії другої половини XIX століття. Не вдаючись до глибинної характеристики цієї проблеми і обмежуючись, здебільшого, загальними оцінками, науковці (С.Гладкий, В. Перерва, Н. Андрущенко та ін.) одностайні у тому, що держава свідомо протиставляла духовенство народові, делегувавши йому охоронні функції. При цьому виконання церквою ролі приборкувача селянських заворушень і бунтів визнається головною причиною «ворожості», що виникала часом у взаєминах парафіян зі священниками [27, 223-224]. В. Перерва, однак, по-своєму інтерпретує роль священників у заспокоєнні селянських заворушень. Описуючи сільські бунти у дев'яти повітах Київщини 1855 р., пов'язані з чутками про набір у «вільні козаки» під час Кримської війни, на прикладі діяльності благочинного П. Лебединцева автор доводить, що вмовлянням селян, «штрафуванням» їх перед іконами було врятовано не одне селянське життя [28, 16].

Посилення нігілістичного ставлення до влади з боку духовенства в останній чверті XIX ст., як зазначає В. Меша, спричинило прояви ним антимоноархічних та антиурядових настроїв. Так, упродовж 1870 – першої половини 90-х рр. в Одеській губернії було заведено сім справ щодо неблагонадійності священно-церковнослужителів, в Харківській губернії - шість. П'ять таких справ було оформлено на служителів культу Київщини за період 1880 – першої половини 1890-х років. Здебільшого, за свідченням автора, це були справи, пов'язані з образливими висловлюваннями на адресу імператора та імператорської родини, співчуттям бунтівним селянам [5, 201]. Російський історик Б. Миронов відзначає у цьому ж контексті радикалізацію поглядів семінаристів, які залишали духовні навчальні заклади і поповнювали ряди революційної інтелігенції. За даними автора, в 1870-і рр. нараховувалось 22% народників - вихідців із середовища духовенства. І це при тому, що його частка в загальній масі населення імперії складала 0,9% [29, 107].

Висновки. Таким чином, історичний аналіз участі православного духовенства України у суспільно-політичних процесах другої половини XIX ст. охопив такі її аспекти, як: ставлення церкви до ліберальних реформ 1861-74 рр.; вплив на протестні соціальні рухи; взаємини з різними верствами населення; духовний патронат над армією і флотом.

Серед історіографічних здобутків слід відзначити: концептуальне розмаїття у тлумаченні ролі церкви в суспільному житті України; узагальнення фактів, що характеризують ставлення духовенства до суспільних трансформацій. Дослідниками різних часів виявлено ряд важливих тенденцій, зокрема: активізації участі священно-церковнослужителів та чернецтва в суспільних перетвореннях; посилення взаємодії церкви і держави у сфері регулювання суспільних відносин; поглиблення на цій основі розколів в середині церкви та диференціації духовенства за політичною ознакою.

Водночас аналіз наявної наукової літератури засвідчив: по-перше, відсутність досліджень, що містили б комплексний аналіз проблеми на матеріалах України; по-друге, фрагментарність висвітлення процесу участі духовенства в реалізації земельної реформи 1861 р., земської і судової реформ 1864 року; по-третє, нерозробленість на системному рівні питань, що стосуються впливу церкви на селянські протестні виступи до та після ліберальних реформ, а також реакції православного духовенства на революційні процеси, включаючи народництво, громадські рухи в Україні та діяльність політичних партій кінця XIX століття; по-четверте, брак досліджень, предметом яких були б вищеозначені процеси у масштабах окремих єпархій України, а також суспільно-політична діяльність відомих церковних діячів другої половини XIX століття.

Список використаної літератури

1. Полонский А. В. Православная церковь в истории России (Синодальный период) / А. В. Полонский. – М.: Содействие, 1995. – 107 с.
2. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие / Д. В. Поспеловский. – Москва, 1996. – 410 с.
3. Литвак Б. Г. Русское православие в XIX веке / Б. Г. Литвак // Русское православие: веки истории. [Науч. ред. А. И. Клибанов]. – М., 1989. – С. 309-380.
4. Дмитриев А. Церковь и идея самодержавия в России / А. Дмитриев. – М.: Атеист, 1930. – 232 с.
5. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років / В. Г. Меша. – Донецьк: Норд-Прес, 2007. – 354 с.
6. Тихомиров Л. Духовенство и общество в современном религиозном движении / Л. Тихомиров // Русск. Обзор. – 1892. – №9. – С. 224-240.
7. Алабовский М. П. Значение православной церкви в деле устройства государственной и общественной жизни / М. П. Алабовский. – Киев, 1912. – 32 с.
8. Титов Ф. И. Пятидесятилетие освобождения крестьян от крепостной зависимости (1861 г. – 19 февраля 1911 г.) / Ф. Титов. – Киев, 1911. – 23 с.
9. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860-1870-х гг.) / С. В. Римский. – М., 1999. – 568 с.
10. Грекулов С. Ф. Як православна церква служила самодержавству / С. Ф. Грекулов. – Харків – Одеса: «Пролетар», 1931. – 103 с.
11. Барсов Т. В. Святейший Синод в его прошлом / Т. В. Барсов. – СПб., 1896. – 446 с.
12. Соловьев А. К. П. Победоносцев и политика контрреформ [Электронный ресурс] / А. Соловьев // Известия Уральского государственного университета. – 2003. № 25. – Режим доступа: <http://krotov.info/histori/19/1880/solovyov.htm>.
13. Горчаков М. И. Церковное право. Краткий курс лекций / М. И. Горчаков. – СПб., 1909. – 338 с.
14. Крыжановский Е. М. Собрание сочинений / Е. М. Крыжановский. – К., 1890. – Т. 1 – 2. – 652 с.
15. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки епископа Порфирия Успенского. – Т. VIII. – СПб., 1902. – 600 с.
16. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – Київ: Освіта, 1992. – [За виданням: Львів, 1925]. – 192 с.
17. Пойда Д. П. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час / Д. П. Пойда. – Дніпропетровськ, 1958. – 32 с.
18. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004. – 440 с.
19. Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2: Православный Восток. – Петроград, 1901. – С. 502 – 739.
20. Рейснер М. А. Духовная полиция в России / М. А. Рейснер. – С.-Пб., Москва, 1883. – 108 с.
21. Любимов П. Принципы богословского образования / П. Любимов // Духовная школа. Сборник. – М., 1906. – С. 156-184.
22. Любимов С. Воспитание в духовной школе / С. Любимов // Духовная школа. Сборник. – М., 1906..
23. Овчинников В. Г. Православная церковь в истории нашей страны / В. Г. Овчинников // Вопросы истории. – М., 1988. – №5. – С. 111-121.
24. Персиц М. М. Атеизм русского рабочего (1870-1905) / М. М. Персиц. – М.: Наука, 1965. – 256 с.
25. Венедиктов П. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики / П. Венедиктов. – Москва, 1930. – 119 с.
26. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки / [Отв. ред. Н. А. Смирнов]. – М., 1967.
27. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / [Редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. – К., 1996 – 1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / [За ред. А. Колодного, В. Климова]. – 1999. – 560 с.
28. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
29. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начале XX в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – Т. 1. – 548 с.

References

1. Polonsky, V. A. (1995). *Orthodox Church in Russian history (the Synodal period)*. M. (in Russ.)
2. Pospelovskiy, D. (1996) *Orthodox Church in the history of Russ, Russia and the USSR. Tutorial*. M. (in Russ.)
3. Litvak, B. G. (1989) *Russian Orthodoxy in the nineteenth century*. M. (in Russ.)
4. Dmitriev, A. (1930) *Church and the idea of autocracy in Russia*. M.: Atheist (in Russ.)
5. Mesha, G. V. (2007) *Religious and social aspects of the development of the Orthodox Church in Ukraine years 1875-190*. Donetsk: Nord-Press (in Ukr.)
6. Tikhomirov, L. (1892) Clergy and society in the modern religious movement. *Russkiy obzor (Russ. Review)*, 9, 224-240 (in Russ.)
7. Labowsky, M. P. (1912) *Importance of the Orthodox Church in the dispensation of public and social life*. Kiev (in Russ.)
8. Titov, F. S. (1911) *The fiftieth anniversary of the liberation of the peasants from serfdom (1861 – February 19, 1911)*. Kiev (in Russ.)
9. Rymyskiy S. (1999) *Russian Church in the era of the great reforms (the reform of the Church in Russia, 1860-1870-ies.)*. M. (in Russ.)

10. Grekulov, F. (1931) *How the Orthodox Church has served the autocracy*. Kharkiv; Odessa (in Russ.)
11. Barsov, T. V. (1896) *Holy Synod in his past*. SPb., 1896. (in Russ.)
12. Solovyov, A. K. (2003) *P. Pobedonostsev and policy of counter-reforms*. Ural state University. Retrived from: krotov.Info/history/19/1880/solovyov.htm (in Russ.)
13. Gorchakov, N. S. (1909) *Law of the Church. Short course of lectures*. SPb., 1909 (in Russ.)
14. Kryzhanovskiy, E. M (1890). *Collected works*. (Vol. 1–2.) (in Russ.)
15. My Genesis. Diaries and autobiographical notes of Bishop Porphyry Rack. (1902). SPb. (in Russ.)
16. Hrushevsky, M. (1925) *History of religious thought in Ukraine*. Kyiv: Osvita, 1992. (in Ukr.)
17. Poyda, D. P. (1958) *From the history of the struggle of the Ukrainian peasantry against the clergy before the revolution*. Dnepropetrovsk (in Ukr.)
18. Ignatusha, O. M. (2004) *Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: Genesis and character (article XIXth – 30s of XXth)*. Zaporozhye, 2004. (in Ukr.)
19. Runkevich, S. (1901) *History of the Christian Church in the 19th*. (Vol. 2, pp. 502–739). Petrograd (in Russ.)
20. Reisner, M. A. (1883). *Spiritual police in Russia*. Moscow (in Russ.)
21. Lyubimov, P. (1906) Principles of theological education. *Spiritual school. Collection*. M. (in Russ.)
22. Lyubimov, S. (1906) *Education at theological school*. M. (in Russ.)
23. Ovchinnikov, V. G. (1988) *Orthodox Church in the history of our country*. – M. (in Russ.)
24. Persic, M. M. (1965) *Atheism of the Russian working (1870-1905)*. M.: Nauka (in Russ.)
25. Venediktov, P. (1930) *Priests: the provocateurs, jailers, thugs*. Moscow. (in Russ.)
26. *Church in the Russian history (1967) (IX century – 1917)*. (1967). M. (in Russ.)
27. *History of religion in Ukraine (1999)*. K. (in Ukr.)
28. Pererwa, V. S. (2008). *History of school education in the towns and villages of Kyiv region XIX – early XX century*. Bila Cerkva: Publishing House. (in Ukr.)
29. Mironov, N. (2000) *Social history of Russian Empire period (XVIII-beginning of XX century)*. – SPb.: Publishing house «Dmitry Bulanin», 2000 (in Russ.)

GORPYNCHENKO Inna, Candidate of Sciences (History), Senior Teacher, Department of World, History Borys Grinchenko Kyiv University,
e-mail: inna_gorpynchenko@ukr.net

RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN UKRAINIAN SOCIAL-POLITICAL PROCESSES IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY: HISTORIOGRAPHY

Abstract. Inroduction. Preparation of a comprehensive historiography of the social activities of the Russian Orthodox Church in Ukraine in the second half of the nineteenth century dictated by the absence of a relevant general works, the need of reconstruction of the Ukrainian vision of the domestic Church history of the post-reform era, the need of systematization of historical knowledge in this area to optimize future research.

Purpose. Creation of an original sketch of a holistic historiography of the social activities of the Russian Orthodox Church in Ukraine in the second half of the 19th century.

Methods. The purpose of historiographical analysis of public-political activity of the Orthodox Church in Ukraine in the second half of the 19th century realized the idea of methodological synthesis, in particular, the combination of a variety of methodological approaches, including postpositivistic, formational, civilizational, etc.

Results. The analysis of scientific works concerning the Russian Orthodox Church's participation in public-political processes of Ukraine in the second half of the nineteenth century, identifies the main domestic and foreign, secular and religious historical Church schools, clarifies the features of their approaches to the coverage of religious and public aspects of the history of the Church in Ukraine.

Originality. It was found that the differences in the conceptual approaches of scholars who covered the whole range of the investigated problems were due to the different assessment not only of the national policy of the clergy but the nature of its social service.

Conclusion. The role of the Orthodox Church in political and social processes is presented from the standpoint of historians of different scientific schools: official Church, atheistic and objectively critical. In the historiography of the alleged conclusion about the structural heterogeneity of the then Church in Ukraine and the combination of the prevailing «security» with the marginal opposition trends in the attitudes and actions of the Orthodox clergy. The author offers prospective directions of further historical research, in particular: the history of the participation of the clergy in the implementation of the land reform of 1861, of the Zemstvo and judicial reforms of 1864; the Church's influence on peasant protest before and after the liberal reforms, as well as the reaction of the Orthodox clergy to revolutionary processes; public-political activity of the famous Church leaders of the second half of the 19th century.

Key words: Russian Orthodox Church, social-political processes, reform, counter-reform, historiography.

Одержано редакцією 11.11.2015
Прийнято до публікації 28.12.2015